

ارزیابی وضعیت توسعه منطقه‌ای در میان شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی

حسین قنبری^۱ * شهاب نوبخت حقیقی^۲ * مسعود موسی‌خانی^۳

چکیده

توسعه متعادل منطقه‌ای به‌عنوان یکی از دغدغه‌های جدی مدیران و برنامه‌ریزان کشورها، همواره در صدر برنامه‌های توسعه اقتصادی اجتماعی و فرهنگی قرار داشته و اولویت اصلی تصمیم‌گیران کلان کشورها بوده است. هدف این مقاله ارزیابی وضعیت توسعه منطقه‌ای در میان شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی است. روش این تحقیق اسنادی و کتابخانه‌ای و تکنیک تجزیه و تحلیل مدل تاکسونومی عددی و فاکتورآنالیز است. مقطع آماری سال ۱۳۸۵ است و در موارد وجود اطلاعات به روزتر، از آن استفاده شده است. در تحلیل داده‌ها از نرم‌افزارهای SPSS برای تحلیل عاملی و از نرم‌افزار Excel برای برنامه‌نویسی و محاسبات تاکسونومی عددی استفاده شده است. در نهایت شهرستان‌ها و بخش‌های محروم و برخوردار استان آذربایجان شرقی بر اساس شاخص‌های مورد نظر معرفی شدند.

واژگان کلیدی: توسعه، توسعه منطقه‌ای، تعادل، درجه محرومیت و استان آذربایجان شرقی.

فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی • سال دوم • شماره ششم • بهار ۹۲ • صص ۹۷-۸۳

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۱۱/۱۵ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۲/۲/۲

۱. استادیار دانشگاه پیام نور استان گیلان، نویسنده مسئول (khgh540@yahoo.com).
۲. استادیار دانشگاه پیام نور استان گیلان (shahabnobakht@yahoo.com).
۳. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری (masoudmosakhani@yahoo.com).

مقدمه

توسعه منطقه‌ای از دو جنبه حائز اهمیت است: نخست، اهمیت اقتصادی مناطق (در سطحی پایین‌تر از مقیاس ملی) که شامل برقراری روابط اقتصادی و به جریان انداختن فرایندهای توسعه‌زا در منطقه است و دیگر، حفظ و ارتقای فرهنگ ملی و بومی کشور در برابر تعرض فرایندهای جهانی‌شده اقتصادی و اجتماعی، از طریق احیای فرهنگ‌های بومی مناطق مختلف. تنوع قومی و فرهنگی در مناطق مختلف، به‌ویژه در مناطق همجوار مرزهای سیاسی کشور، موجب ارج و منزلت فراوان مسائل توسعه منطقه‌ای با هدف حفظ سنت‌های پویا و غنی فرهنگی شده است. ارکان اصلی توسعه منطقه‌ای عبارتند از: وجود منابع طبیعی و پایه‌ای بودن فعالیت‌های مرتبط با آن منابع.

نکته قابل ذکر آن است که رشد منطقه‌ای باید در جایی افزایش یابد که به منطقه و کشور کمک کند و در جایی متوقف شود که برای انسان و طبیعت ضرر داشته باشد. وجود نابرابری و ابعاد مختلف آن، از نشانه‌های مهم توسعه‌نیافتگی است، چرا که در حقیقت کشورهایی که امروزه به‌عنوان کشورهای توسعه‌یافته شناخته می‌شوند، ضمن اینکه از شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی بالا برخوردار هستند، توزیع درآمدها و امکانات نیز در آن جوامع نسبتاً عادلانه است. اما در کشورهای توسعه‌نیافته، هم مقادیر این شاخص‌ها پایین است و هم توزیع آن بسیار ناعادلانه است. از این رو امروزه از دیدگاه عدالت اجتماعی، توسعه دیگر به معنای رشد تلقی نمی‌شود، بلکه به معنای وجود امکانات و توزیع عادلانه مطرح است.

ادبیات توسعه بعد از انقلاب صنعتی و به‌خصوص بعد از جنگ جهانی دوم و ویرانی‌های ناشی از آن، با نگاه‌های متفاوت اندیشمندان توسعه و برنامه‌ریزی، فراز و نشیب‌های متعددی را تجربه کرده و تغییرات مفهومی وسیعی پیدا کرده است (گل محمدزاده و زالی، ۱۳۸۴: ۳۱). برداشت‌هایی همچون رشد اقتصادی و افزایش سرانه

تولید ناخالص داخلی از توسعه، توسعه اقتصادی صرف، توجه به قطب‌های رشد و مراکز پیشتاز، توسعه پایدار و توسعه انسانی، مفاهیمی هستند که انسان معاصر واژه توسعه را به مرور زمان و درک صحیح از آن صیقل داده و هم اکنون این واژه با مفاهیمی همچون عدالت اجتماعی، تعادل فضایی، توزیع متناسب خدمات و توسعه انسانی عجین شده و رنگ و بوی صرف اقتصادی را از دست داده است.

در ایران با وجود اجرای چند برنامه توسعه و شروع برنامه پنجم توسعه در سال ۱۳۹۰، چهره کلی ساختار فضایی کشور حاکی از وجود عدم تعادل‌ها در سطح سرزمین است. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، دولت را موظف به پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی، تنظیم برنامه‌های اقتصادی بدون تبعیض جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و بر طرف ساختن محرومیت و تأمین قسط و عدل کرده است. به رغم تلاش‌هایی که پس از انقلاب اسلامی در جهت رفع محرومیت از مناطق کمتر توسعه یافته انجام شده است، بخش‌های گسترده‌ای از کشور که شامل حوزه‌های مهمی همچون مناطق و نواحی مرزی است، به دلایلی از قبیل انزوای جغرافیایی، ناهماهنگی‌ها، ناامنی‌های ناشی از جنگ تحمیلی و عوامل محدودکننده امنیت سرمایه‌گذاری از چرخه توسعه بازمانده‌اند و علی‌رغم وجود قابلیت‌های فراوان، شاخص‌های توسعه در آنها در سطح مطلوبی نیست (میرمحمدی، ۱۳۸۶: ۱). برخی مطالعات انجام شده عدم تعادل و شکاف نابرابری‌های منطقه‌ای در کشور را حتی بیشتر از ۱۰ برابر دانسته و اعلام می‌کنند که در توسعه کشور الگوی مرکز-پیرامون حاکمیت شدیدی دارد، به طوری که بیشتر شهرستان‌های عقب‌مانده در نواحی حاشیه‌ای و مرزی کشور و در مناطق کوهستانی واقع شده‌اند (کلانتری، ۱۳۷۷: ۱۹۳). در سیستم فضایی کشور چند قطب عمده نظیر تهران، اصفهان، مشهد، تبریز و شیراز، حجم عمده‌ای از جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی را به خود اختصاص داده‌اند و در نظام مراکز جمعیتی، عدم تعادل گسترده‌ای به وجود آورده‌اند. در این راستا بررسی نابرابری در محدوده‌های جغرافیایی مختلف در سال‌های اخیر مورد توجه جدی برنامه‌ریزان و سیاستمداران قرار گرفته و توجه به نابرابری‌های منطقه‌ای در قالب شاخص‌ها، از جمله مهم‌ترین ابزارهای برنامه‌ریزی به شمار می‌رود که از طریق آن برنامه‌ریزان قادر به شناسایی مناطق محروم و توسعه یافته خواهند بود.

۱. پیشینه پژوهش

کلانتری (۱۳۷۷) در پژوهشی با عنوان «شناسایی مناطق عقب مانده در ایران» با تأکید بر وجود نابرابری های شدید منطقه ای، با استفاده از ۱۷ شاخص توسعه اجتماعی-اقتصادی و با به کارگیری روش محاسبه ضریب محرومیت، از مجموع ۱۹۵ شهرستان تحت مطالعه، ۴۳ شهرستان را به صورت شهرستان های عقب مانده و ۵۳ شهرستان را به عنوان شهرستان های نسبتاً عقب مانده مورد شناسایی قرار می دهد. این محقق نتیجه می گیرد که الگوی فضایی حاکم بر محدوده مورد مطالعه، حاکی از وجود الگوی مرکز و پیرامون در توسعه منطقه ای است، به طوری که کلیه شهرستان های عقب مانده در نواحی حاشیه ای، مرزی و در مناطق سخت کوهستانی واقع شده اند.

احمدی پور (۱۳۸۶) پژوهشی را با عنوان «بررسی روند شتاب توسعه یافتگی فضاهای سیاسی-اداری کشور» انجام داده که با استفاده از ۱۷ شاخص اقتصادی اجتماعی و فرهنگی، شتاب توسعه یافتگی استان های کشور را در دوره زمانی سه برنامه اول دوم و سوم توسعه کشور مورد بررسی قرار داده است. بر اساس نتایج این طرح، تعداد استان های دارای شتاب توسعه مثبت در برنامه اول توسعه، ۲۲، در برنامه دوم، ۹ و در برنامه سوم، ۱۱ استان است. همچنین ۲ استان در برنامه اول، ۱۵ استان در برنامه دوم و ۱۷ استان در برنامه سوم توسعه از شتاب توسعه یافتگی منفی برخوردار بوده اند.

یاسوری (۱۳۸۸) در پژوهشی بیان می کند که تفاوت های منطقه ای می تواند به دو گونه تنوع طبیعی و نابرابری باشد که از نظر معنای لغوی نیز هر دو این موضوعات باهم متفاوت هستند. وی در این پژوهش به دنبال تحلیل نابرابری های منطقه ای حاصل از عمل بشر در منطقه و شناسایی مناطق محروم برای اولویت بندی در سرمایه گذاری است.

معمارزاده (۱۹۹۴) در مطالعه ای با عنوان «بررسی توسعه یافتگی کشورها و جایگاه ایران» به بررسی جایگاه ایران در میان ۱۵ کشور هم گروه خود که از طرف سازمان ملل به عنوان کشورهای با درآمد متوسط به بالا طبقه بندی شده اند پرداخته است. محقق در این مطالعه از ۶ شاخص برای رتبه بندی استفاده می کند. روش مورد مطالعه در این تحقیق برخلاف مطالعات قبلی که با استفاده از تاکسونومی صورت می گرفت، روش شاخص ناموزون موریس است. این مدل را برنامه عمران سازمان ملل متحد برای درجه بندی مناطق از لحاظ توسعه یافتگی ارائه کرده است.

حسینی و اسکندری (۱۳۷۹) در مطالعه‌ای با عنوان «چارچوبی برای تحلیل و تلفیق شاخص‌های منطقه‌ای» از روش تحلیل عاملی در ترکیب شاخص‌ها استفاده کرده و با معیار قرار دادن ۱۸ شاخص به رتبه‌بندی استان‌ها پرداخته‌اند. در این مطالعه استان تهران با ۱۶۰ امتیاز در رأس و استان‌های همدان، لرستان، ایلام، هرمزگان، بوشهر، کردستان، کهگیلویه و بویراحمد و سیستان و بلوچستان در ردیف‌های آخر قرار گرفته‌اند.

۲. روش تحقیق

در تحقیق حاضر از ترکیبی از روش‌های مختلف برای تهیه شاخص توسعه یا تعیین سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌ها استفاده می‌شود، به طوری که ضمن حفظ نقاط قوت هر روش، معایب روش‌های دیگر برطرف گردد. در این مطالعه بعد از جمع‌آوری شاخص‌ها و متغیرهای توسعه، ابتدا توسط روش تحلیل عاملی متغیرهای اضافی را حذف کرده و پالایش اطلاعات از نظر همبستگی بین داده‌ها صورت گرفته و عامل‌ها و شاخص‌های تلفیقی استخراج می‌شوند. در مرحله بعدی که رتبه‌بندی شهرستان‌هاست، از نتایج روش تحلیل عاملی به‌عنوان داده‌های روش تاکسونومی عددی استفاده می‌شود و در نتیجه بسیاری از اشکالات و معایب روش تاکسونومی، از جمله همبستگی بین شاخص‌ها و متغیرها برطرف می‌شود.

به‌طور خلاصه روش این تحقیق اسنادی و کتابخانه‌ای و تکنیک تجزیه و تحلیل مدل‌های تاکسونومی عددی و فاکتور آنالیز است. مقطع زمانی آماری سال ۱۳۸۵ است و در موارد وجود، اطلاعات به روزتر از آن استفاده شده است، به‌خصوص در مورد آماری که هر سال در زمینه برخی اطلاعات منتشر می‌شود، از آمار سال ۱۳۸۸ به بعد استفاده شده است. لازم به ذکر است که برخی از این اطلاعات از معاونت نظارت و راهبردی به تفکیک تمام شهرستان‌ها و بخش‌ها اخذ شده است. همچنین در تحلیل داده‌ها از نرم‌افزارهای SPSS برای تحلیل عاملی و از نرم‌افزار Excel برای برنامه‌نویسی و محاسبات تاکسونومی عددی استفاده شده است. تحلیل نابرابری‌ها با استفاده از ۲۳ شاخص در شهرستان‌های استان و ۱۹ شاخص در بخش‌های استان صورت گرفت. عوامل فوق‌بعد از مراحل پردازش به روش Principle Method و چرخش ۹۰ درجه واریماکس، منجر به استخراج ۵ عامل به شرح جدول ۱ شد. این عوامل برای ایجاد رتبه هر شهرستان در درجه محرومیت با مدل تاکسونومی عددی تحلیل شد.

۳. معرفی منطقه مورد مطالعه

استان آذربایجان شرقی در محدوده‌ای از منطقه شمال غرب کشور واقع شده است که از نظر موقعیت جغرافیایی در محدوده ۴۵ درجه و ۰۵ دقیقه تا ۴۸ درجه و ۲۱ دقیقه طول شرقی و ۳۶ درجه و ۴۵ دقیقه تا ۳۹ درجه و ۲۵ دقیقه عرض شمالی واقع شده است. این استان در گوشه شمال غرب فلات ایران قرار دارد و دارای ۴۵۶۵۰ کیلومتر مربع مساحت است که از این نظر ۲/۸ درصد از مساحت کشور را شامل می‌شود. این استان از شمال به کشورهای آذربایجان و ارمنستان و از غرب و جنوب غربی به استان آذربایجان غربی از جنوب به استان زنجان و از شرق نیز به استان اردبیل محدود است.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. شاخص‌های توسعه در استان آذربایجان شرقی

در این مطالعه از چندین شاخص برای ارزیابی سطح توسعه استفاده شده است. این شاخص‌ها در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیربنایی بوده و سعی شده از مجموعه‌ای از آنها استفاده شود. این شاخص‌ها در دو گروه مورد بررسی قرار گرفته‌اند: ۱۹ شهرستان و ۴۱ بخش.

در بخش شهرستان‌های استان که تعداد آنها ۱۹ شهرستان است، شاخص‌هایی به شرح زیر مورد بررسی قرار گرفت. در این بخش سعی شده تمام شاخص‌هایی که امکان جمع‌آوری اطلاعات آنها تا اول سال ۱۳۹۰ موجود بوده گردآوری شود. شاخص‌های توسعه در شهرستان عبارتند از: ۱. نرخ باسوادی، ۲. نسبت تعداد واحد مسکونی بر تعداد خانوار، ۳. نرخ اشتغال، ۴. نرخ مهاجرت، ۵. نسبت تعداد مراکز بهداشتی و درمانی به تعداد روستاها، ۶. نسبت تعداد پزشک به تعداد روستا، ۷. نسبت تعداد آموزشگاه راهنمایی تحصیلی به تعداد روستا، ۸. نسبت تعداد آموزشگاه متوسطه تحصیلی به تعداد روستا، ۹. نسبت تعداد کتابخانه عمومی یا کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان به تعداد روستاها، ۱۰. نسبت تعداد تأسیسات ورزشی به تعداد روستا، ۱۱. نسبت تعداد روستاهای برخوردار از گاز، ۱۲. نسبت تعداد روستاهای بهره‌مند از دفاتر پستی به تعداد روستا، ۱۳. نسبت شرکت‌های تعاونی روستایی به تعداد روستاها، ۱۴. نسبت شعب بانک به تعداد روستا، ۱۵. نسبت روستاهای دارای آب آشامیدنی سالم، ۱۶. نسبت جمعیت خارج از

پوشش کمیته امداد و بهزیستی به کل جمعیت، ۱۷. تعداد شهرهای بالای ۱۰۰ هزار نفر به کل شهرها، ۱۸. چگالی جمعیت، ۱۹. عکس فاصله مرکز شهرستان از مرکز استان، ۲۰. عکس فاصله مرکز شهرستان از نزدیک‌ترین فرودگاه، ۲۱. عکس فاصله مرکز شهرستان به اولین ایستگاه راه‌آهن، ۲۲. سرانه درآمد شهرداری‌ها و ۲۳. سرانه مالیات دریافتی.

در بخش‌های استان نیز سعی شده تمام شاخص‌هایی که امکان جمع‌آوری اطلاعات آنها تا اول سال ۱۳۹۰ موجود بوده، گردآوری شود. شاخص‌های توسعه در بخش‌های ۴۱ گانه استان عبارتند از: ۱. نرخ باسوادی، ۲. نسبت تعداد واحد مسکونی بر تعداد خانوار، ۳. نرخ اشتغال، ۴. نسبت تعداد مراکز بهداشتی و درمانی به تعداد روستاها، ۵. نسبت تعداد پزشک به تعداد روستا، ۶. نسبت تعداد آموزشگاه راهنمایی تحصیلی به تعداد روستا، ۷. نسبت تعداد آموزشگاه متوسطه تحصیلی به تعداد روستا، ۸. نسبت تعداد کتابخانه عمومی یا کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان به تعداد روستاها، ۹. نسبت تعداد تأسیسات ورزشی به تعداد روستا، ۱۰. نسبت تعداد روستاهای برخوردار از گاز، ۱۱. نسبت تعداد روستاهای بهره‌مند از دفاتر پستی به تعداد روستا، ۱۲. نسبت شرکت‌های تعاونی روستایی به تعداد روستاها، ۱۳. نسبت شعب بانک به تعداد روستاها، ۱۴. نسبت روستاهای دارای آب آشامیدنی سالم، ۱۵. نسبت جمعیت خارج از پوشش کمیته امداد و بهزیستی بر کل جمعیت، ۱۶. چگالی جمعیت، ۱۷. عکس فاصله مرکز بخش از مرکز شهرستان، ۱۸. عکس فاصله مرکز بخش از مرکز استان و ۱۹. عکس فاصله از اولین ایستگاه راه‌آهن.

۲-۴. تحلیل شاخص‌های توسعه

۱-۲-۴. تحلیل شاخص‌های توسعه در شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی

تحلیل نابرابری‌ها با استفاده از ۲۳ شاخص در شهرستان‌های استان و ۱۹ شاخص در بخش‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیربنایی با استفاده از تکنیک تحلیل عاملی صورت گرفت. عوامل فوق‌بعد از مراحل پردازش به روش Principle Method و چرخش ۹۰ درجه واریماکس، منجر به استخراج ۵ عامل به شرح جدول ۱ شد. این عوامل برای ایجاد رتبه هر شهرستان در درجه محرومیت با مدل تاکسونومی عددی تحلیل شد. نتایج نشان می‌دهد: شهرستان‌های چالدران، ورزقان، اهر، کلبر، هشترود، هریس و میانه با درجه بالایی از محرومیت، محروم‌ترین شهرستان‌های استان هستند و در مقابل،

شهرستان‌های تبریز، شبستر، عجبشیر، اسکو، بناب، مراغه و مرند به ترتیب شهرستان‌های برخوردار استان محسوب شده و شهرستان‌های جلفا، آذرشهر، سراب، بستان‌آباد و ملکان شهرستان‌های با درجه برخورداری متوسط در سطح استان هستند. در خصوص توزیع فضایی شهرستان‌ها از نظر محرومیت چند نکته جالب توجه است:

- اکثر شهرستان‌های محروم استان در نیمه شرقی و تمام شهرستان‌های برخوردار در نیمه غربی استان استقرار یافته‌اند.

- بررسی مطالعات تفصیلی آمایش استان در زمینه پهنه استان نشان می‌دهد: شهرستان‌های نیمه شرقی استان اکثراً دارای فعالیت کشاورزی و دامداری و شهرستان‌های برخوردار و شهرستان‌های نیمه غربی استان اکثراً دارای فعالیت تولیدی و صنعتی هستند.

- اکثر شهرستان‌های برخوردار استان در مسیر آزادراه‌ها، شبکه‌های ریلی و زیربنایی استان قرار گرفته‌اند، ولی اکثر شهرستان‌های محروم دسترسی محدودتری به شبکه آزادراه‌ها و سایر زیربنایها دارند.

این ویژگی‌ها نشان می‌دهد که گسیختگی فضایی ویژه‌ای در فضای استان حاکم است و مدیریت استان توجه کمتری به شهرستان‌های نیمه شرقی استان داشته‌اند. همچنین فاصله محرومیت شهرستان‌های استان با یکدیگر زیاد و عمدتاً غیر از چند شهرستان اول، بقیه از درجه محرومیت بالایی برخوردارند.

ارزیابی وضعیت توسعه منطقه‌ای در میان شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی ۹۱

جدول ۱. رتبه‌بندی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی از نظر توسعه

رتبه محرومیت شهرستان	عدد تاکسونومی	عامل پنجم	عامل چهارم	عامل سوم	عامل دوم	عامل اول	نام شهرستان
۱۶	۰/۷۱۷	۰/۳۴	-۰/۴۱	۰/۸۸	۱/۳۶	-۰/۲۶	اسکو
۳	۰/۹۴۸	-۲/۱	۰/۷	۰/۵۳	-۱/۳۹	-۰/۴۲	اهر
۱۱	۰/۷۸۶	۰/۱۳	-۰/۴۹	۲/۶۲	-۱/۳	۰/۰۳	آذرشهر
۹	۰/۸۱۱	-۰/۵۵	۰/۶۷	-۰/۰۵	۰/۱۷	-۰/۵۷	بستان آباد
۱۵	۰/۷۳۵	-۰/۴۱	-۰/۵۱	۰/۵۲	۲/۱۲	۰/۱۹	بناب
۱۹	۰/۶۰۳	-۰/۳۳	۰/۲۷	-۰/۱	۰/۱۱	۴/۰۵	تبریز
۱۲	۰/۷۷۳	۰/۲۹	-۰/۲۳	۱۹/۱	-۰/۹۶	-۰/۱	جلفا
۱	۰/۹۵۹	۰/۵۴	-۱/۵۱	-۱/۵۱	-۱/۰۵	-۰/۰۳	چاراویماق
۱۰	۰/۷۹۷	-۰/۵۲	۱/۳۲	-۰/۴۶	۰/۷۹	-۰/۵۸	سراب
۱۸	۰/۶۸۱	۱/۰۹	-۰/۴۶	۰/۷۹	۰/۶۲	-۰/۲۴	شبستر
۱۷	۰/۷۱۴	۲/۷	-۰/۴۵	۰/۲۹	۰/۲	-۰/۲	عجبشیر
۴	۰/۹۲۵	-۰/۱۳	-۰/۸۶	-۱/۰۱	-۰/۹۵	-۰/۲۲	کلیبر
۱۳	۰/۷۶۲	۱/۰۲	۱/۵۳	-۰/۸۸	-۰/۶۹	-۰/۰۵	مراغه
۱۴	۰/۷۳۷	۰/۷۴	۲/۴۵	-۰/۷۷	-۰/۱۱	-۰/۱۵	مرند
۸	۰/۸۲۱	-۱/۱	۰/۰۵	۰/۲۸	۱/۵	-۰/۵۳	ملکان
۷	۰/۸۳۴	-۰/۶۸	-۰/۲۱	۰/۲۲	-۰/۵۲	-۰/۲۳	میانه
۲	۰/۹۳۵	-۰/۵۲	-۱/۶۲	-۱/۳۹	۰/۴۶	-۰/۱۵	ورزقان
۶	۰/۸۵۱	-۰/۳۳	-۰/۳۹	-۰/۸	۰/۴۳	-۰/۲۹	هریس
۵	۰/۸۶۲	-۰/۲۱	-۰/۳۶	-۰/۳۴	-۰/۷۹	-۰/۲۳	هشترود

۲-۴. تحلیل شاخص‌های توسعه در بخش‌های استان آذربایجان شرقی

بررسی‌های مربوط به سطح برخورداری بخش‌های ۴۲ گانه استان با روش و شاخص‌های یکسان نشان می‌دهد: بخش‌های ترکمانچای، شادیان، خداآفرین، خاروانا، کاغذکنان، مرکزی کلیبر، کندوان، هوراند و آتش احمد به ترتیب محروم‌ترین بخش‌های استان هستند که نیازمند اولویت و سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف هستند. در مقابل، بخش‌های مرکزی تبریز، مرکزی مرنند، خسروشهر تبریز، مرکزی بناب، مرکزی جلفا، مرکزی شبستر، مرکزی سراب، مرکزی عجب شیر، مرکزی مراغه، مرکزی بستان‌آباد، مرکزی اسکو، حومه آذرشهر و مرکزی ملکان و بخش ممقان شهرستان آذرشهر با درجه محرومیت کمتر، برخوردارترین بخش‌های مربوط به شهرستان‌های استان هستند. تحلیل فضایی از پراکنش بخش‌های محروم شهرستان‌های استان نیز چند نکته مهم را نشان می‌دهد:

- بخش‌های مرکزی شهرستان‌ها از وضع برخورداری بسیار بهتری نسبت به سایر بخش‌ها برخوردار هستند، به طوری که اکثر بخش‌های توسعه یافته استان مربوط به بخش مرکزی شهرستان‌ها بوده و بخش‌های محروم در حومه مرکز شهرستان‌ها قرار گرفته‌اند.
- تمام بخش‌های مرکزی محروم در رتبه‌بندی بخش‌های شهرستان‌ها از نظر میزان محرومیت، در نیمه شرقی استان قرار دارند که بر اساس رتبه‌بندی بخش‌های شهرستان‌ها در واقع نیمه محروم استان است، در حالی که هیچ کدام از بخش‌های مرکزی نیمه غربی استان جزء بخش‌های محروم استان نیستند.
- بخش‌های محروم استان دورترین فاصله را نسبت به مرکز استان دارند، در مقابل بخش‌های برخوردار استان عمدتاً به مرکز استان یا نزدیک هستند یا در مسیر شبکه آزادراهی منتهی به تبریز قرار گرفته‌اند.

ارزیابی وضعیت توسعه منطقه‌ای در میان شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی ۹۳

جدول ۲. رتبه‌بندی بخش‌های استان آذربایجان شرقی از نظر توسعه

رتبه محرومیت بخش	شاخص تاکسونومی	عامل چهارم	عامل سوم	عامل دوم	عامل اول	نام بخش	شهرستان
۱	۱/۱۱۳	-۵/۵۵	۰/۳	۱	-۰/۲۵	ترکمانچای	میانه
۲	۰/۹۴۳	-۰/۱۹	-۱/۳۷	-۱/۳۵	-۰/۴	شادیان	چاراویماق
۳	۰/۸۹۵	-۰/۳۸	-۰/۸۵	-۱/۱۴	-۰/۳۳	خداآفرین	کلیبر
۴	۰/۸۸۶	۰/۱۶	-۱/۳۷	-۰/۳۸	-۰/۴۳	خاروانا	ورزقان
۵	۰/۸۸۵	-۰/۲۷	-۱/۰۵	-۰/۶۴	-۰/۴۱	کاغذکنان	میانه
۶	۰/۸۶۴	۰/۰۱	-۰/۴	-۱/۲۵	-۰/۳۱	مرکزی	کلیبر
۷	۰/۸۵۸	-۰/۱۲	-۰/۹۶	-۰/۳۶	-۰/۳۸	کندوان	میانه
۸	۰/۸۵۳	-۰/۴۵	۱/۰۴	-۱/۶۷	-۰/۴۲	هوراند	اهر
۹	۰/۸۵۱	-۰/۱۹	-۰/۱۱	-۱/۰۸	-۰/۴	آبش احمد	کلیبر
۱۰	۰/۸۴۹	-۰/۱۴	-۰/۸۷	-۰/۲۹	-۰/۳۸	سیه رود	جلفا
۱۱	۰/۸۴۷	-۰/۲۵	۰/۰۲	-۱/۲۱	-۰/۳۲	مرکزی	چاراویماق
۱۲	۰/۸۴۵	۱/۰۱	-۰/۰۱	-۰/۳۱	-۰/۴۱	خواجه	هریس
۱۳	۰/۸۳۳	۰/۳۸	-۰/۶۶	-۰/۴۱	-۰/۴۰	مرکزی	ورزقان
۱۴	۰/۸۲۴	۰/۱۸	-۰/۵۳	-۰/۱۱	-۰/۵۱	خراجو	مراغه
۱۵	۰/۸۲۱	۰/۴۱	۰/۲۳	-۱/۰۲	-۰/۴۳	نظرکهریزی	هشترود
۱۶	۰/۸۰۳	-۰/۴۸	-۰/۷۲	-۰/۵۱	-۰/۰۱	مرکزی	هریس
۱۷	۰/۷۸۸	-۰/۳۸	-۰/۷۹	۰/۶۴	-۰/۱	انزاب	شبستر
۱۸	۰/۷۸۶	۱/۱۷	-۰/۵۹	۱/۴۳	-۰/۶۷	قلعه چایی	عجب شیر
۱۹	۰/۷۸۲	-۰/۲	۰/۲۲	-۰/۶۵	-۰/۱۳	مرکزی	هشترود
۲۰	۰/۷۸۱	۰/۶۸	-۰/۳۳	-۰/۱۴	-۰/۲۶	مهربان	سراب
۲۱	۰/۷۷۵	-۰/۰۷	-۰/۰۵	-۰/۱۴	-۰/۲۲	یامچی	مرند
۲۲	۰/۷۷۳	-۰/۱۹	۲/۶۷	-۰/۹۹	-۰/۴۴	مرکزی	اهر
۲۳	۰/۷۷۲	۰/۴	-۰/۵۴	۰/۴۸	-۰/۲۵	صوفیان	شبستر
۲۴	۰/۷۷۲	-۰/۲۵	۰/۷۶	-۰/۷۴	-۰/۱۹	مرکزی	میانه
۲۵	۰/۷۶۹	-۰/۳۴	۰/۲۸	-۰/۶۸	۰/۰۵	گوگان	آذرشهر
۲۶	۰/۷۶۷	۱/۲۴	-۰/۶۵	۱/۶۴	-۰/۴۷	لیلان	ملکان
۲۷	۰/۷۵۶	۰/۵۷	-۰/۴۹	۰/۶۱	-۰/۲	ایلخچی	اسکو
۲۸	۰/۷۵۲	۰/۳۲	۱/۲	-۰/۴۵	-۰/۴۶	تیکمه داش	بستان آباد
۲۹	۰/۷۳۷	-۰/۳۲	-۱/۷۷	-۱/۰۴	۳/۸۷	ممقان	آذرشهر
۳۰	۰/۷۲۳	۰/۷۹	۰/۰۹	۰/۸۲	-۰/۳۲	مرکزی	ملکان
۳۱	۰/۷۱۵	-۰/۱۸	-۰/۱۹	۱/۳	-۰/۰۱	حومه	آذرشهر
۳۲	۰/۷۱۴	-۰/۱۷	-۰/۴۸	۲/۲۲	۰/۱	مرکزی	اسکو
۳۳	۰/۷۱۰	۰/۸۳	۱/۱۱	۰/۲۳	-۰/۴۲	مرکزی	بستان آباد

ادامه جدول ۲

رتبه محرومیت بخش	شاخص تاکسونومی	عامل چهارم	عامل سوم	عامل دوم	عامل اول	نام بخش	شهرستان
۳۴	۰/۶۹۷	۰/۳۱	۰/۴۵	-۰/۱۵	۰/۲۱	مرکزی	مراغه
۳۵	۰/۶۹۱	۰/۲۲	-۰/۶۴	-۰/۲۱	۰/۲۳	مرکزی	عجب شیر
۳۶	۰/۶۷۸	۰/۹۱	۲/۰۶	۰/۴۷	۰/۴۴	مرکزی	سراب
۳۷	۰/۶۷۶	-۰/۲۶	-۰/۶۱	۲/۲۱	۰/۶۳	مرکزی	شبستر
۳۸	۰/۶۶۸	-۰/۷۹	۱/۴۸	۰/۱۷	۰/۳۱	مرکزی	جلفا
۳۹	۰/۶۵۹	۰	-۰/۰۶	۱/۸۷	۰/۳۳	مرکزی	بناب
۴۰	۰/۶۵۴	-۰/۱۱	۰/۷۳	۱/۲۱	۰/۰۸	خسروشهر	تبریز
۴۱	۰/۶۳۳	۰/۰۹	۲/۱۷	۰/۷۵	-۰/۰۴	مرکزی	مرند
۴۲	۰/۳۵۳	۰/۶۶	۱/۲۴	-۰/۱۳	۴/۶	مرکزی	تبریز

۵. جمع بندی و نتیجه گیری

برای رفع محرومیت و متعادل سازی فضایی برخورداری مردم در تمام سطوح، لازم است برنامه های بلندمدت سرمایه گذاری و توزیع اعتبارات عمرانی تدوین و در یک بازه زمانی مشخص در سطح استان اجرا شود. این برنامه ها می تواند با شناخت دقیق نقاط ضعف و قوت هر دهستان یا بخش بر اساس شاخص های برخورداری باشد. به نظر می رسد کاربست سیاست هایی نظیر تدوین برنامه میان مدت محرومیت زدایی در سلسله مراتب تقسیمات سیاسی از سطح شهرستان تا نقطه سکونتگاهی روستا، تهیه شاخص های استاندارد برخورداری در سطوح مختلف متناسب با موقعیت و حوزه نفوذ، تهیه ضرایب اهمیت ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک هر یک از سطوح تقسیمات سیاسی برای اولویت بندی سرمایه گذاری، فرهنگ سازی در دستگاه های اجرایی برای تبعیت از برنامه های میان مدت و بلندمدت، فعال کردن اقتصاد روستایی در دهستان های محروم با توسعه کارگاه های صنعتی، صنایع دستی و ارتقای کیفی کشاورزی و تعیین ضریب افزایشی تخصیص اعتبارات عمرانی به بخش ها و دهستان ها متناسب با دوری از مرکز در مدیریت توسعه متعادل فضایی مفید واقع شود.

خارج از موضوع رتبه بندی و شناسایی محرومیت ها، مجموعه ای از سیاست های کلان نیز می تواند به تعادل برخورداری در استان کمک کند. در زمینه شبکه های زیربنایی، موقعیت استان به عنوان پل ارتباطی به کشورهای منطقه قفقاز و منطقه شمال غرب کشور

ارتقا داده شده است. مسیرهای بزرگراهی استان براساس محورهای میانه - تبریز - جلفا و بازرگان، تبریز - میاندوآب به جنوب کشور و اردبیل - سراب - تبریز از طرف دیگر بنا شده است که مسیر اول در واقع نقش ترانزیتی بین‌المللی و مسیرهای دوم و سوم نقش ارتباطی درون منطقه‌ای را ایفا می‌کنند. عمده‌ترین بخش شبکه دسترسی‌های اصلی در منطقه شمال استان صورت خواهد گرفت و جهت دسترسی سریع از اردبیل به مرزهای جلفا در شمال استان و همچنین خروج منطقه از بن‌بست‌های کوهستانی و استفاده از قابلیت‌های گردشگری منطقه ارسباران، ارتقای شبکه دسترسی اهر - ورزقان - سیه‌رود - جلفا به جاده اصلی از اولویت‌های اصلی شبکه‌های دسترسی اصلی استان به شمار می‌روند. از دیگر سو، توسعه شبکه ارتباطی اصلی اهر - کلیبر و جاده اصلی مرزی تا جلفا از دیگر اولویت‌های شبکه‌های ارتباطی استان به شمار می‌روند.

در زمینه شبکه‌های ریلی با توجه به اینکه استان با دو کشور ارمنستان، آذربایجان و جمهوری خودمختار نخجوان همسایه است، استفاده از قابلیت‌های این کشورها برای ارتباط ریلی با آنها و ایجاد امکان ارتباط با سایر کشورهای منطقه قفقاز و روسیه از طریق این کشورها در اولویت قرار می‌گیرد. بر همین اساس ایجاد انشعاب ریلی از زنوز به ارمنستان که در واقع از طریق این کشور به سایر کشورهای منطقه قفقاز قابل اتصال است، از اولویت‌های اصلی شبکه ریلی استان به شمار می‌رود. از طرف دیگر ایجاد انشعاب از میانه به اردبیل، پارس‌آباد و آستارا جهت ارتباط با شبکه ریلی جمهوری آذربایجان و ارتباط با شبکه ریلی سایر کشورهای منطقه قفقاز و انتقال سریع کالا و خدمات کشورهای حوزه دریای خزر به مرزهای غربی و شمال غرب کشور از دیگر اولویت‌های توسعه شبکه ریلی استان است. از شبکه‌های درون منطقه‌ای نیز احداث خط میانه - تبریز و مراغه - میاندوآب - ارومیه از دیگر برنامه‌های پیش‌بینی شده برای توسعه شبکه ریلی استان است.

در زمینه بخش انرژی و شبکه‌های توزیع آن با توجه به موقعیت استان در انتقال انرژی گاز به ترکیه و احتمال افزایش ظرفیت آن به دلیل انعقاد قراردادهای جدید با کشورهای اروپایی جهت پیوستن به خط لوله انتقال گاز ایران - ترکیه - اروپا، انتظار می‌رود که در این زمینه، آذربایجان شرقی با استفاده مناسب از موقعیت و عبور شبکه‌ها از محدوده استان به عنوان یک قابلیت زیربنایی با ایجاد انشعاب جهت تغذیه صنایع در مسیر نسبت به بهبود مصرف انرژی در سطح استان اقدام کند. از طرف دیگر با توجه به سیاست‌های مبتنی بر

کاهش مصرف سوخت‌های فسیلی و استفاده از سوخت‌های پاک، سعی شده تمام نقاط شهری استان در افق چشم‌انداز ۱۴۰۰ از شبکه گاز مناسب برخوردار بوده و روستاهای در محدوده این شبکه‌ها نیز برحسب اولویت و تراکم جمعیت و فعالیت‌ها از شبکه گاز برخوردار باشند.

در بخش خدمات، به‌ویژه در زمینه بازرگانی، آموزش عالی و بهداشت و درمان، استان دارای نقش فراملی و ملی شایان توجهی است. در زمینه بازرگانی، تقویت زیرساخت‌های لازم برای ایفای نقش سطح ملی تخلیه و توزیع کالا، توسعه منطقه آزاد تجاری جلفا، توسعه گمرکات تبریز، سهلان، مراغه، جلفا و تجهیز آنها به فناوری روز، ایجاد و توسعه بورس کالا در تبریز و مراغه، ایجاد مراکز بازاریابی الکترونیکی در تبریز، جلفا و شهرهای میانی استان و استفاده از قابلیت‌های نمایشگاه بین‌المللی تبریز با توسعه و تجهیز آن به‌عنوان مرکز بین‌المللی نمایشگاه‌های منطقه قفقاز و کشورهای اکواز عمده‌ترین راهبردهای توسعه بخش بازرگانی در افق طرح است.

فهرست منابع

۱. احمدی پور، زهرا و همکاران (۱۳۸۶). «بررسی روند شتاب توسعه‌یافتگی فضا‌های سیاسی اداری کشور»، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال سوم، شماره اول: ۲۲-۴۹.
۲. حسینی، سید یعقوب و آتوسا اسکندری (۱۳۷۹). «رتبه‌بندی استان‌های کشور از حیث برخورداری از شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی»، مجله برنامه و بودجه، شماره ۴۹ و ۵۰.
۳. کلاتری، خلیل (۱۳۷۷). «شناسایی مناطق عقب‌مانده در ایران»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۴۸.
۴. گل محمدزاده، حبیب و نادر زالی (۱۳۸۴). بررسی روند تحولات شاخص‌های توسعه انسانی استان‌های کشور، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی آذربایجان شرقی، تبریز.
۵. میرمحمدی، سیدمحمد (۱۳۸۶). آمایش سرزمین و ملاحظات امنیت اقتصادی، تهران: انتشارات مؤسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد.
۶. یاسوری، مجید (۱۳۸۸). «بررسی وضعیت نابرابری منطقه‌ای در استان خراسان رضوی»، جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، شماره ۱۲، بهار و تابستان.